

घटक ३ मधील वाढीव भाग
मागास वर्गाचे राजकारण

३.२.२ मागास वर्गाचे राजकारण

जाती व्यवस्था हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे एक आगळे वेगळे वैशिष्ट्य आहे. जाती व्यवस्थेचा अभ्यास केल्या शिवाय भारतीय समाज व्यवस्था अभ्यासता येणार नाही. जाती व्यवस्थेचा प्रभाव समाजातील सर्व उप व्यवस्थांवर झालेला दिसून येतो. शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, गाव व शहरांची रचना इत्यादी प्रत्येक क्षेत्रावर जातीचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे 'जात विरहीत राजकारण' हे भारतीय राजकारणातील केवळ एक मिथक आहे. प्रत्येक पक्ष आपल्या सोयीने राजकारणात 'धर्मनिरपेक्ष' (Secular) शब्दाचा वापर करतो. मुळात प्रत्येक पक्ष जात आधारीत राजकारण करतो हे वास्तव्य आहे.

या घटकात आपण मागास वर्गाचे राजकारण या विषयाबद्दल चर्चा करणार आहोत. 'मागास जात' आणि 'मागास वर्ग' यात एक मूलभूत फरक आहे. मागास जात हे पुर्णतः जात आधारीत वर्गीकरण आहे. परंतु 'मागास वर्ग' यामध्ये जात व आर्थिक स्तर हे घटक महत्वाचे ठरतात. भारतीय राजकारणात मागास वर्ग हा शब्द एका विशिष्ट अर्थाने वापरला जातो. मागास वर्ग यांचा अर्थ सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागास वर्ग होय. प्रामुख्याने सामाजिक मागासपणा हा आर्थिक मागासपणाचा परिमाण आहे. याऊलट सामाजिक मागासपणामुळे आर्थिक मागासपणा निर्माण होतो. त्यामुळे या दोन्हीमध्ये परस्पर संबंध आहेत.

ज्याप्रमाणे भारतीय समाजात जात आधारीत विभागणी आहे तशीच ती वर्ग आधारीत देखील आहे. १९९१ ला भारताने खरूजा धोरण स्विकारले. या धोरणाचे परिणाम इ.स. २००० नंतर दिसू लागले. या धोरणामुळे एक मोठा सुखवस्तू वर्ग देशात निर्माण झाला. उद्योगपती, व्यापारी, उच्च पदस्थ, सनदी अधिकारी, राजकीय पुढारी, खाजगी क्षेत्रातील मोठे पगारदार यांचा एक वर्ग तयार झाला. याच काळात श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी, प्रचंड मोठ्या प्रमाणात वाढली. जसा श्रीमंत वर्ग निर्माण झाला तसाच मजूरी करणारा व श्रमाची कामे करणारा मोठा वर्ग देखील निर्माण झाला. या श्रमजीवी वर्गाला अगदी तुटपुंजे पगार मिळतात. भांडवलशाहीच्या अतिरेकीपणामुळे 'आहे रे' (Haves) आणि 'नाही रे' (Have Nots) यांच्यात मोठी दरी निर्माण झाली. खरूजा धोरणाचा तीन दशकातील परिणाम स्पष्ट दिसू लागला.

राजकारणात पैसा असणारा वर्ग सत्तेच्या केंद्रस्थानी गेला. त्याने आपली अनुकूल धोरण स्विकारली. त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत गेला व गरीब अधिक गरीब होत गेला. श्रीमंताची शाळा वेगळी व गरीबांची शाळा वेगळी निर्माण झाली. त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षण देखील गरीबांच्या आवाक्या बाहेर गेले. काही उच्च शिक्षणातील कोर्स मध्यम वर्गाच्या देखील आवाक्यात राहिले नाहीत. उदा. डॉक्टर व इंजिनियर होणेसाठी लांखो रुपये खर्च येवू लागला. शिक्षणाप्रमाणे आरोग्य, वाहतुक, नागरी सेवा यामध्ये श्रीमंत व गरीब यांच्यासाठी अंतर निर्माण झाले.

अल्पभूधारक शेतकरी, शेतमजूर, छोटे व्यावसायिक, शहरातील कामगार, कारखान्यातील मजूर, अल्प वेतनावर काम करणारे, विविध सेवा क्षेत्रातील कामगार यांचा मोठा वर्ग निर्माण झाला. हा आर्थिक मागास वर्ग हा बहुतांश करून मागास जातीमधील होत. काही उच्च जातीमधील लोकसुध्दा या आर्थिक मागास वर्गात आहेत. परंतु त्याचे प्रमाण कमी आहे.

जात आणि वर्ग यांच्यात एक सहसंबंध दिसून येतो. भारतातील बहुतांश भागात मागास जातीमधील वर्ग हा श्रमजीवी म्हणून काम करताना दिसतो. त्यामुळे गरीबी आणि सामाजिक मागासलेपणा या दोन्ही गोष्टी एकत्र पहावयास मिळतात. याऊलट संपत्ती असणारा वर्ग हा उच्च जातीमध्ये अधिक प्रमाणात दिसतो. त्यामुळे सामाजिक विषमता आणि आर्थिक विषमता या दोन्ही गोष्टी भिन्न असल्या तरी त्यांचा अभ्यास स्वतंत्रपणे करता येत नाही. त्यामुळे आरधणाच्या धोरणाचे नवीन पैलू दिसू लागले.

२०१४ नंतर भारतीय जनता पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. त्यांनी आर्थिक मागास वर्गासाठी दहा टक्के आरक्षणाची तरतुद केली. हा निर्णय क्रांतीकारक ठरला. केवळ सामाजिक मागासपण आरक्षणाचा आधार असू शकत नाही. हा विचार राजकारणात पुढे आला. परंतु आर्थिक मागास वर्गाला संधी दिल्यामुळे सामाजिक मागास वर्गावर अन्याय होण्याची भीती कांही अभ्यासकांनी व्यक्त केली.

डॉ. प्रकाश आंबेडकर यांनी मागास वर्गाचे राजकारण यावर भाष्य करताना, एक नवीन विचार मांडला आहे. त्यांच्या मते, महाराष्ट्रासारख्या पुरोगामी राज्यात देखील मराठा जातीमधील साधारणतः १५० ते १८० ठराविक कुटूंबामध्ये गेली ७० वर्षे सत्ता एकवटलेली आहे. त्या कुटूंबाच्या बाहेर सत्ता दिली गेलेली नाही. कुणबी-मराठा, माळी, साळी, कोळी, लोहार-सुतार-कुंभार इत्यादी जातीच्या लोकांना विधीमंडळात व मंत्रिमंडळात पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळालेले नाही याचे कारण प्रस्थापित वर्ग मागास वर्गाला संधी देण्यास इच्छुक नाही. यातून डॉ. प्रकाश आंबेडकर यांनी वंचित बहुजन आघाडीचा प्रयोग केला. त्यामुळे २०१९ च्या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणूकीत काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेसला मोठा फटका बसला.

आर्थिक मागास वर्गाच्या आरक्षणामुळे देशाच्या विविध भागातील जात समुहांनी त्यांच्या मागासपणाच्या आधारे आरक्षणाची मागणी केली. महाराष्ट्रात मराठा जातीने आरक्षणाची मागणी केली, कर्नाटकात लिंगायत समाजाने आरक्षणाची मागणी केली. त्याचप्रमाणे गुज्जर, जाट इत्यादी जातींनी देखील मागासपणाच्या आधारे आरक्षणाची मागणी केली. त्यामुळे २०१० नंतर भारताच्या राजकारणात एक नवीन प्रवाह दिसून आला. आर्थिक मागास वर्ग आरक्षणाची मागणी करू लागला. या मागणीला कोणत्याही राजकीय पक्षाने उघड विरोध केला नाही. आर्थिक मागास सर्व जातींना आरक्षण देणे कायद्याच्या व घटनेच्या चोकटीत बसत नाही. तथापि मराठा आरक्षणाचा कायदा मंजूर करण्यात आला. कोर्टाने मराठा आरक्षण रद्दबातल ठरविले. त्यामुळे अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले.

विविध राज्य शासनांनी मागास वर्गाची मते मिळविण्यासाठी आर्थिक निकषावार विविध सवलती लागू केल्या. तीन ते पाच लाखांपेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या वर्गासाठी राजकीय पक्षांनी विविध सवलतींचा वर्षाव केलेला दिसून येतो. उदा. घरकुल योजना, उज्वला गॅस योजना, पंतप्रधान किसान

योजना, राजर्षी शाहू शिक्षण शुल्क सहाय्य योजना, इत्यादी या योजना म्हणजे आर्थिक दुर्बल घटकांची मतपेढी पक्की करण्याचा प्रयत्न आहे.

अशा प्रकारे भारतीय राजकारणात १९९० नंतर जातीचे राजकारण व मागास वर्गाचे राजकारण अशा दोन्ही दृष्टीने घडामोडी घडत गेल्या. प्रत्येक राज्यात आर्थिक मागास वर्ग या राजकारणाचा घटक बनला. शासनाच्या लोकांना खुश करण्यासाठी राबविण्यात आलेल्या योजना म्हणजे देशाला कर्जाच्या विळख्यात आडकविण्याचा प्रयत्न आहे हे विसरून चालणार नाही.

स्वाध्याय

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) मागास वर्ग म्हणजे काय ?
- २) कोणत्या साली भारताने खाऊजा धोरण स्विकारले ?
- ३) भांडवलशाहीच्या धोरणामुळे कोणते दोन वर्ग निर्माण झाले ?
- ४) भारतीय जनता पक्षाने आर्थिक मागास वर्गासाठी किती टक्के आरक्षण दिले ?
- ५) नव्याने आरक्षणाची मागणी करणारे जात समूह कोणते ?

३.२.३ उपेक्षित व दबलेल्या वर्गाचे राजकारण (Politics of Oppressed Class)

भारताच्या राजकारणात ज्याप्रमाणे मागास जाती व मागास वर्ग आहेत. त्याचप्रमाणे भारतीय राजकारणात काही वंचित जाती देखील आहेत. काही जात समूहांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समावेश करण्याची संधी मिळालेली नाही. या जातींना ऑप्रसड क्लास असे म्हणता येईल. त्याचा मराठी अनुवाद उपेक्षित वर्ग किंवा दबलेला वर्ग असा करावा लागेल. या दबलेल्या वर्गाची मतासाठी बोळवण करणे व सत्ता मिळविणे हे बहुतांश राजकीय पक्षांचे धोरण ठरलेले आहे.

भारतीय राजकारणात त्या-त्या प्रदेशातील प्रस्थापित जातींचे वर्चस्व दिसून येते. महाराष्ट्रात मराठा, कर्नाटकात वोक्कलिंगा व लिंगायत, आंध्र प्रदेशात कम्मा व रेड्डी, उत्तर भारतात रजपूत, ठाकूर याप्रमाणे सर्वच भागात हे चित्र दिसून येते. त्यामुळे साहजिकच त्या प्रदेशातील सामाजिकदृष्ट्या काही जाती राजकारणाच्या (सत्तेपासून) मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिल्याच्या दिसून येतात. या जातींना सत्तेमधील खूपच लहान वाटा मिळाल्याचे दिसून येते. भारतातील उपेक्षित जातींचे राजकारण समजावून घेण्यासाठी त्या प्रश्नाकडे एकांगी दृष्टीकोनातून पाहून चालणार नाही. या प्रश्नाला अनेक पैलू आहेत. खालील संदर्भावरून या प्रश्नाच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

प्रारंभीच्या चार दशकात मागास जातींचा व्होट बँक म्हणून वापर झाला. या काळात या जातींचा काँग्रेस पक्षाला एकमुखी पाठिंबा राहिला. त्यामुळे १९९० अखेर समाजातील दलित, आदिवासी, मुस्लीम, अल्पसंख्यांक यांचा कल काँग्रेस पक्षाकडे होता. साहजिकच काँग्रेसच्या धोरणामध्ये या उपेक्षित घटकांच्या कल्याणकारी योजनांना प्राधान्य देण्यात आले होते. आरक्षणाचे धोरण किंवा सामाजिक न्यायाच्या योजना यांना काँग्रेस पक्षाने प्राधान्यक्रम दिला होता. दरम्यान या काळात या धोरणांना उजव्या विचार धारेच्या पक्षांनी विरोध सुरु केला होता. त्याचप्रमाणे दलित चळवळीतील नेतृत्वाने काँग्रेस केवळ दलित मतांचा वापर करत असल्याचा आरोप सुरु केला. त्यामुळे १९९० नंतर मागास जातींचा काँग्रेसला असणारा पाठिंबा कमी-कमी होत गेला. त्यामुळे राष्ट्रीय राजकारणातील काँग्रेसचे स्थान कमी झाले. दरम्यान १९९० नंतरच्या काळात दलित व मागास वर्गातील जागृतीमुळे काशीराम, मायावती, नितीश कुमार, रामविलास पास्वान, लालूप्रसाद यादव, मुलायमसिंग यादव, एच.डी. देवेगौडा इत्यादी मागास प्रवर्गातील नेतृत्व उदयाला आले. तसेच प्रादेशिक पातळीवर देखील मागास जातीतून नेतृत्व निर्माण झाले. या मागास जाती-जातींमधील नेतृत्वाने काँग्रेस पक्षाच्या 'व्होट बँक' राजनीतीला छेद देण्याचे काम केले.

उत्तर भारतात कांशीराम आणि मायावती यांनी दलितांना केंद्रस्थानी ठेवून राजकारण केले. १९८४ साली काशीराम यांनी बहुजन समाज पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाने दिलेल्या घोषणा खूप महत्वाच्या आहेत.

- उदा. १) व्होटसे लांगे सीएम-पीएम। रिझर्वेशन लांगे डीएम.जीएम।।
- २) जिसकी जितनी संख्या भारी। उतनी इसकी भागीदारी।।
- ३) जो बहुजन की बात करेगा। वो दिल्ली पे राज करेगा।।
- ४) हाथी नहीं गणेश है। ब्रम्हा विष्णू महेश है।।
- ५) व्होट हमरा राज आपका। नहीं चलेगा, नहीं चलेंगा।।

या घोषणा देत उपेक्षित जातींच्या आर्थिक उन्नती व सामाजिक परिवर्तनाचा नारा दिला. १९९० नंतर या पक्षाने भाजप, समाजवादी पक्ष यांच्याशी युती करून सत्ता स्थापन केली. मायावती यांनी चारवेळा उत्तरप्रदेशचे मुख्यमंत्रीपद भूषविले. परंतु स्पष्ट बहुमताअभावी त्यांना आपला कार्यकाल पूर्ण करता आला नाही. २००७ च्या विधानसभा निवडणूकीत मायावतींचा सोशल इंजिनिअरिंगचा प्रयोग यशस्वी झाला व त्यांच्या पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळाले. कांशीराम आणि मायावती यांच्या राजकीय चळवळीचा हा एक यशस्वी टप्पा होता. तथापि, २०१२ नंतर बसपाला उत्तर प्रदेशमध्ये मोठ्या पराभवाला सामोरे जावे लागले. पाच वर्षातील कारकिर्दीवर भ्रष्टाचाराचे आरोप झाल्याने मायावती व बसपाची प्रतिमा मलिन झाली. २०१४ व २०१९ च्या लोकसभा निवडणूकीत देखील बसपाला आपली कामगिरी खूप सुधारता आली नाही.

डॉ. आंबेडकर यांच्या स्वप्नातील रिपब्लिकन पक्ष त्यांच्या पश्चात त्यांच्या अनुयायांनी १९५७ साली स्थापन केला. परंतु प्रारंभानंतर लवकरच या पक्षात फूट तिं गेली. रिपब्लिकन पक्षाचे अनेक गट-तट तयार

झाले. दलित आणि उपेक्षित जातींना राजकीय संधी मिळावी हा उद्देश डोळयासमोर ठेवून या पक्षाची स्थापना झाली होती; परंतु काळाच्या ओघात या पक्षातील एक गट काँग्रेस सोबत तर दुसरा गट भाजप सोबत गेला. २०१४ पूर्वी काँग्रेस सोबत असणारा आपला घरोबा सोडून रामदास आठवले यांनी भाजप शिवसेनेची साथ धरली. सत्तेत राहून दलितांचा उद्धार करावा अशा प्रकारचा विचार आठवले यांनी मांडलेला दिसून येतो. याउलट डॉ. प्रकाश आंबेडकर यांनी भाजप आणि काँग्रेस या दोन्हीपासून अंतर ठेवणे पसंत केले.

भारतीय जनता पक्ष १९८० मध्ये आरक्षणाच्या धोरणाबाबत अनुकूल नव्हता; परंतु राजकारणातील बदलत्या परिस्थितीमध्ये या पक्षाला देखील आरक्षणाला आपला पाठिंबा दर्शविला. एवढेच नव्हे तर आरक्षणाला धक्का लावला जाणार नाही याची जाहिर कबुली या पक्षाने दिली. यामागील उद्देश साहजिकच दलित मतांचा पाठिंबा मिळवणे हा होता.

२०१९ च्या लोकसभा व विधानसभा निवडणुकीपूर्वी डॉ. प्रकाश आंबेडकर यांनी केलेला वंचित बहुजन आघाडीचा प्रयोग देखील घेण्याजोगा आहे. उपेक्षितांना राजकीय संधी मिळावी म्हणून केलेला प्रयत्न महत्त्वाचा ठरला.

“आमचा वरकोणी नाही, आमच्या खाली कोणी नाही, आम्ही सर्व समान आहोत.”

“शिक्षकी संख्या न हो भारी, फिर भी मिलेगी हिस्सेदारी। ”

“भिक नको सत्तेची, सत्ता हवी हक्काची। ”

अशा घोषणा देत एक वेगळा विचार मांडला. परिणामी, या आघाडीने आपली ताकद दाखवून दिली

उपेक्षितांच्या राजकारणात अस्मितांचे राजकारण आवर्जून पहावयास मिळते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अण्णाभाऊ साठे, महात्मा फुले, शाहू महाराज इत्यादी उपेक्षितांसाठी काम केलेल्या महापुरुषांच्या नावाने राजकारण चालते. इंदू मिल (मुंबई) या ठिकाणी डॉ. आंबेडकरांचे स्मारक बांधण्यासाठी गेली दहा वर्षे नियोजन व घोषणा चालू आहेत. तिच स्थिती चैत्य भूमीवरील कामाबाबत आहे. लंडनमधील डॉ. आंबेडकर यांनी निवास केलेली वास्तू खरेदी करताना देखील त्यांचे राजकीय भांडवल करण्यात आले. त्याच प्रमाणे कोल्हापूर येथील शाहू महाराजांच्या जन्मस्थळाची आणि सांगली जिल्ह्यातील बोरगाव अण्णाभाऊ साठेच्या स्मारकाची अवस्था आहे. या महापुरुषांच्या नांव वेळोवेळी अनेक योजनांची घोषणा करण्यात आली. परंतु प्रत्यक्षात याबाबतचे काम समाधानकारक दिसत नाही. यात सर्वच पक्ष कमी-अधिक प्रमाणात सहभागी आहेत. या अस्मितांचे विषय जेवढे दीर्घकाळ प्रलंबित राहतील, तेवढा विविध गटांचा राजकीय स्वार्थ साध्य केला जातो. त्यामुळे असे प्रश्न निकालात काढण्याऐवजी ते जास्त ज्वलंत ठेवले जातात.

जातीच्या राजकारणात काही हितसंबंधी गट जाणीवपूर्वक प्रस्थापित जाती (उच्च जाती) आणि विस्थापित जाती (कनिष्ठ जाती) यांच्यात संघर्ष निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. यातून दोन किंवा अधिक जात समुहांमध्ये काही वेळा उघडपणे संघर्ष दिसून येतो. त्यामुळे जातीय दंगली हा देखील राजकारणाचा एक भाग झाला आहे. त्यामुळे उपेक्षित जातींच्या राजकारणाला विविध पैलू असल्याचे स्पष्ट होते. हा विषय एक जटील समस्या आहे.

सरावासाठी स्वाध्याय

एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) कर्नाटकातील प्रबल जात समुह कोणते ?
- २) स्वातंत्र्यानंतर चार दशके कोणत्या राजकीय पक्षाला उपेक्षित वर्गाचा पाठींबा होता ?
- ३) मागास वर्गातील राष्ट्रीय नेत्यांची नांवे सांगा ?
- ४) महाराष्ट्रात वंचित बहुजन आघाडीचा प्रयोग कोणी केला ?
- ५) इंदू मिल या ठिकाणी कोणाचे स्मारक बांधण्यात येत आहे ?

